

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.116

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЧИННИКИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СИСТЕМИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Слинько Д. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права,
Харківського національного
університету внутрішніх справ

Анотація: Статтю присвячено дослідженню чинників диференціації системи процесуального права, вивченню критеріїв, що лежать в основі розподілу права на галузі та інститути. На підставі теоретичного аналізу юридичної літератури визначені особливості прояву системи процесуального права. Визначено правовий (юридичний) режим процесуальних галузей права. Досліджено етапи вивчення такого режиму в науці.

Ключові слова: процесуальне право, матеріальне право, система права, галузь права, інститут права, предмет правового регулювання, метод правового регулювання, правовий режим, правові засоби, адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне, кримінально-процесуальне право, юридичний процес.

Аннотация: Статья посвящена исследованию факторов дифференциации системы процессуального права, изучению критериев, которые лежат в основе распределения права по отраслям и институтам. На основании теоретического анализа юридической литературы определены особенности проявления системы процессуального права. Определен правовой (юридический) режим процессуальных областей права. Исследованы этапы изучения такого режима в науке.

Ключевые слова: процессуальное право, материальное право, система права, отрасль права, институт права, предмет правового регулирования, метод правового регулирования, правовой режим, правовые способы, административно-процесуальное, гражданско-процесуальное, хозяйственно-процесуальное, уголовно-процесуальное право, юридический процесс.

Annotation: The article investigates the factors of differentiation of procedural law, the study of the criteria that underlie the distribution rights for industry and institutions. Based on the theoretical analysis of legal literature identified particular manifestation of procedural law. Determine the legal (legal) regime of procedural areas of the law. We studied stages of study in the science of such a regime.

Key words: Procedural Law, the substantive law, the legal system, branch of law, Institute of Law, the subject of legal regulation, the method of legal regulation, the legal regime, legal methods, administrative procedure, civil procedure, service-procedural, criminal procedural law, legal process.

Проблема системи процесуального права та її побудови досить жваво обговорювалася в літературі. Вирішення цієї проблеми, як правило, залежить від розуміння тими чи іншими авторами меж юридичного процесу.

Одні автори вважають, що ця система складається із трьох самостійних галузей – кримінально-процесуального, цивільно-процесуального й адміністративно-процесуального права [1, с. 51].

На думку інших – кожній галузі матеріального права властиві або самостійна галузь, або підгалузь процесуального права [2, с. 18; 3, с. 39-40].

Існує точка зору, що в будь-якій матеріально-правовій галузі є процесуальні утворення (інститути) або навіть процесуальні норми, які, входять до змісту матеріально-правових інститутів і виконують важливі функції процедурного забезпечення реалізації останніх [4, с. 75].

Д. М. Бахрах стверджує, що сучасне процесуальне право включає лише дві самостійні процесуальні галузі (кримінально-процесуальне й цивільно-процесуальне) і підінститути багатьох галузей права, тобто систематизовані групи процесуальних норм, що обслуговують певні правові інститути [5, с. 9].

За думкою українських правників, галузі процесуального права містять норми права, що визначають процедуру здійснення матеріального права і похідні від нього (адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне, кримінально-процесуальне право)

[6, с. 302; 7, с. 227]. При цьому предметом регулювання норм процесуальних галузей права є організаційні відносини, тобто такі, які визначають засоби реалізації норм матеріального права (суб'єктивних прав, обов'язків та відповідальності) і де учасниками, як правило, виступають органи держави, посадові особи, на яких покладено обов'язок організувати, спрямовувати процес, юридичну діяльність на реалізацію норм матеріального права [8, с. 253].

Отже, питання про місце процесуальних норм у структурі права є дискусійним. Однак безперечно, що системна спільність процесуальних норм у їхньому соціально-правовому призначенні стосовно норм матеріальних, а також наявні форми їх систематизації у вигляді процесуальних галузей, підгалузей та інститутів свідчать про існування в структурі права такого великого правового блоку, як система галузей процесуального права.

Вона займає в системі права відповідне, визначене сутністю і призначенням процесуальних галузей права, місце. З метою встановлення цього місця потрібно спочатку визначити відповідні поняття такі, як «система права», «складові елементи системи права» та інше.

Традиційно під системою у філософії розумілася сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою й утворюючих певну цілісність, єдність [9, с. 427]. При цьому акцент робиться саме на зв'язку між елементами сукупності.

Для сучасних досліджень теорії систем характерний більш широкий підхід. Системність

визначається атрибутивною властивістю матерії, і вже всяка сукупність називається системою. Так, наприклад, у філософському енциклопедичному словнику система визначається як об'єднання різних складових в єдине й чітко розчленоване ціле, елементи якого стосовно цілого й інших частин займають відповідні їм місця [9, с. 415]. Це дозволяє нам використати визначення системи як відмежованої безлічі взаємозалежних елементів.

Система права – об'єктивно зумовлена і узгоджена в її складових частинах внутрішня організація права тієї чи іншої держави. Основними структурними елементами системи права є: норма права, інститути права, галузі права [10, с. 488].

Норма права – це основний елемент структури права, вона являє собою похідний від держави і нею охоронюваний загальнообов'язковий, формально визначений припис, виражений у вигляді правила поведінки (норми безпосереднього прямого регулювання) або відправного встановлення (норми опосередкованого регулювання), наприклад норми-засади, норми-принципи, норми-дефініції і т.д., що є державним регулятором суспільних відносин.

Інститут права – це об'єктивно відокремлена усередині однієї галузі або декількох галузей права сукупність взаємозалежних правових норм, що регулюють певний вид суспільних відносин. Інститут є складовою частиною, ланкою галузі. Відмінність інститутів полягає у тому, що вони регулюють не всю родову сукупність суспільних відносин, а лише їх окремі сторони й особливості. Великі правові інститути, що охоплюють значне за обсягом коло правових норм, можуть поділятися на субінститути.

Правові інститути характеризуються наступними ознаками: однорідністю фактичного змісту, юридичною єдністю, законодавчою відособленістю.

Однорідність фактичного змісту правового інституту означає, що він присвячений регулюванню певного різновиду або окремої сторони групи суспільних відносин.

Головна ознака правового інституту – це юридична єдність або комплексність норм, що його складають. Норми, що утворюють інститут, виступають як єдиний комплекс, цілісна система, відносно відособлений «блок», який у сукупності з іншими інститутами складає нормативний механізм галузі.

Формальною ознакою правового інституту є його зовнішнє відособлене закріплення в нормативних актах у вигляді самостійних глав або розділів.

Галузь права – це досить значна за обсягом, центральна ланка системи права. Галузь права є самостійним, юридично своєрідним підрозділом системи права, що складається із сукупності однорідних правових норм, спрямованих на регулювання певної сфери суспільних відносин. Галузь права характеризується особливими ознаками – це її структурні особливості, специфічний предмет правового регулювання, юридична своєрідність галузі (особливий юридичний режим). За думкою С. С. Алексєєва, галузь права є реально відособленим, самостійним, суверенним, відносно замкненим підрозділом структури права. Спільність норм, що становлять галузь права, характеризується юридичною цілісністю, тобто таким ступенем її

внутрішньої організації, єдності її інститутів, коли вона виступає перед іншими галузями як єдине, неподільне ціле [11, с. 75]. Структурні особливості галузі права виражаються також у тому, що кожна галузь права має «своє законодавство», як правило, самостійні кодекси або інші кодифіковані законодавчі акти.

Предмет правового регулювання – це один з основних критеріїв, що лежить в основі розподілу права на галузі й інститути. Предмет правового регулювання – це та сфера, на яку поширюється право. Під предметом традиційно розумілося те, що регулює право, тобто певні види суспільних відносин [12, с. 328; 13, с. 277; 14, с. 280, 292]. Інша позиція ґрунтується на більш широкому підході: під предметом правового регулювання пропонуються розуміти поведінку людей, їх діяльність [15, с. 34; 16, с. 46].

У структуру предмета правового регулювання входять такі елементи: суб'єкти, поведінка людей і їх практична діяльність, об'єкти регульованих суспільних відносин, соціальні факти, що сприяють виникненню, зміні або припиненню відповідних відносин.

Теоретичні положення про значення предмета правового регулювання, як критерій розподілу права на галузі, міцно закріпилися у юридичній науці. У радянській період розвитку науки предмету правового регулювання було надано ключове, основне значення в розумінні своєрідності основних підрозділів права – галузей. Тим часом дослідження конкретного правового матеріалу, як вважає С. С. Алексєєв, у тому числі й того, який був у наявності в радянському праві, свідчили, що «предмет» регулювання, хоча й впливає на його зміст, все-таки не являє собою основи для юридичної специфіки галузей права [17, с. 249].

Галузі права відрізняються як раз тим, продовжує С. С. Алексєєв, що для них є характерним юридично своєрідне регулювання з погляду самої їхньої природи. Юридична наука, пройшовши ряд дискусій про систему права, підійшла до неминучого висновку про те, що галузі права – не просто зони юридичного регулювання, не штучно скомпоновані сукупності норм «за предметом», а реально існуючі і юридично своєрідні підрозділи в юридичному змісті права [17, с. 250].

Юридична своєрідність галузі головним чином виражається в тому, що їй властивий особливий метод правового регулювання.

Під час правового регулювання використовуються різні способи впливу на суспільні відносини. Це рекомендації, надання вибору з декількох варіантів поведінки, прями приписи, заборони і т.д. З них складається метод правового регулювання. Таким чином, методи правового регулювання утворюють різні способи правового впливу на суспільні відносини й використовувані державою прийоми встановлення правових зв'язків між учасниками цих відносин. Розрізняють методи імперативний, диспозитивний, заохочувальний, рекомендаційний, автономії й рівності сторін, переконання й примусу. Головними із них все-таки слід визнати методи імперативний і диспозитивний.

У загальнотеоретичному плані метод правового регулювання суспільних відносин, що використовується до конкретної галузі, визначається з врахуванням того: а) який добір юридичних фактів, необхідних при встановленні правових відносин; б) які склад і правове становище (правосуб'єктність) учасників регульованих відносин; в) який характер прав і обов'язків і як вони розподілені між суб'єктами права; г) які правові санкції використовуються за порушення вимог норм права й у якому порядку вони застосовуються [18, с. 235].

Метод правового регулювання – це, іншими словами, набір юридичного інструментарію, за допомогою якого держава впливає на вольову поведінку учасників суспільних відносин.

Із часом правники дійшли обґрунтованого висновку щодо недосконалої критеріїв виокремлення (визначення) галузей права. Поряд із концептом галузі права в юриспруденції застосовується поняття «галузь законодавства», в основі якого вбачають сукупність правових норм, зосереджених у нормативно-правових актах. Відтак, дискусії навколо цієї проблеми знаходили свого вирішення у площині співвідношення системи права і системи законодавства [19, с. 16-22].

Із критикою існуючих у літературі концептуальних підходів та поглядів до визначення галузі права виступив О.І. Ющик, який фактично запропонував відмовитися від ідеї поділу права на галузі, виходячи з предмета та метода правового регулювання. Натомість, О.І. Ющик висловив думку про те, що основою утворення галузей права слід розглядати певне коло вихідних прав, під якими розуміються суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що містяться у диспозиціях правових норм. За таких умов об'єднуючим для галузі права моментом вбачається узагальнена (родова) форма вихідного права – консолідоване вираження сукупності окремих вихідних прав [20, с. 26-27]. Поважно ставлячись до такої позиції ученого, неможливо не побачити надмірну умовність запропонованого поділу правових норм на види (галузі), відсутність об'єктивних основ у диференціації норм права, фактично повної залежності «вихідної форми права» від позиції суб'єкта провостановлюючої діяльності (правотворчості) та зрештою – неможливість використання зазначеної правової конструкції у практичній діяльності.

Бажання відійти у побудові системи права, визначенні його компонентів, у тому числі – галузі права, від суспільних відносин, зосередившись виключно на нормативному матеріалі, тобто замкнувшись усередині норми права, необхідно визнати не лише науково необґрунтованим, але й безперспективним з точки зору функціональної характеристики права. Разом із тим, суспільні відносини, як предмет правового регулювання, позбавлені юридичного змісту, а тому не можуть бути домінантою у вирішенні внутрішньоправових проблем, до яких слід відносити проблему визначення галузей права.

Вирішуючи існуюче протиріччя, науковці звернулися до інших характеристик, які доповнили би існуючі критерії визначення галузі права та

дозволили більш чітко окреслити її сутнісні ознаки [21, с. 27-28].

В.С. Нерсесянц для визначення галузі права використав наукову тріаду: об'єкт – предмет – метод правового регулювання. Об'єкт галузевої правової регуляції, на думку В.С. Нерсесянца, це, як правило, велика група однорідних суспільних відносин, яка становить окрему, відносно самостійну сферу суспільного життя. Предмет галузевого правового регулювання – це усталений у сфері правової регуляції особливий правопорядок (правовий режим), який визначається сукупністю однопорядкових (за їх регулятивно-правовими ознаками і характеристиками) норм права, що складають відповідну галузь. Предмет галузевого правового регулювання, галузевий правопорядок, галузеве право – складові предмета загального правового регулювання, загального правопорядку та усієї системи права в цілому. Метод галузевого правового регулювання (метод галузі права) – це сукупність прийомів, способів і форм вираження специфічних регулятивних якостей і функцій, притаманних нормам права даної галузі [22, с. 436-437]. Таким чином, академік В.С. Нерсесянц, вживаючи поняття правового режиму, ототожнював його з предметом правового регулювання – сукупністю однорідних норм права. У свою чергу об'єкт правового регулювання виносився за межі права та визначався як сукупність суспільних відносин, що становлять окрему сферу суспільного життя.

О.В. Сурилов, акцентуючи увагу на соціальному аспекті зазначеної проблеми, висловлював думку про правовий режим різних суспільних відносин, характеризуючи його як: 1) юридичну опосередкованість певних відносин; 2) їх формально-логічну визначеність; 3) системність та відносну стабільність [23, с. 207].

Таким чином, юридична своєрідність галузі виражається й у низці інших її особливостей, таких як власний механізм правового регулювання, що представляє собою особливу комбінацію галузевих норм, юридичних фактів, правовідносин, специфічних галузевих принципів, що виражають своєрідність правового змісту даної галузі. Юридична своєрідність галузі виражається також у тому, що вона має характерний набір загальних положень, категорій і термінів.

Уся сукупність юридичних рис галузі в цілому визначається як правовий (юридичний) режим. Під ним слід розуміти особливу цілісну систему регулятивного впливу, яка характеризується специфічними засобами регулювання – особливим порядком виникнення, формування змісту прав і обов'язків, їх здійснення, специфікою санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на цю сукупність норм [24, с. 105]. Хоча рівень специфіки галузевих режимів може бути різним (вони можуть бути генеральними, видовими, спеціальними), кожна галузь права з юридичного боку відрізняється в правовій системі саме режимом регулювання. Як видно, професор С.С. Алексєєв зосередив увагу на таких якостях правового режиму, які стосуються виключно юридичного конструювання у механізмах правового впливу на

складний процес виникнення та існування змісту прав і обов'язків. Загальнотеоретичне опрацювання правових режимів здійснив В.Б. Ісаков, запропонувавши використання цієї категорії у дослідженні системи права [25, с. 35-39].

Сьогодні у вітчизняній юриспруденції під правовим режимом галузі права розуміється особливий закріплений нормами права соціальний порядок, який визначається співвідношенням правових засобів, що його забезпечують [26, с. 357-358].

Підтримавши ідею С.С. Алексєєва та В.Б. Ісакова про те, що для кожної галузі права є характерним свій режим регулювання, в якому концентруються не лише особливості галузевого методу, але й особливий соціальний статус відносин, що становлять предмет правового регулювання. Ю.М. Оборотов розглядає правовий режим більш широко, звертаючи увагу на можливість розмежування у рамках галузі загального та спеціального режимів [27, с. 40-41].

О.С. Лисенкова, досліджуючи поділ права і законодавства на галузі через призму структурно-функціональної характеристики системи законодавства, підтримує ідею виокремлення в системі права галузей на підставі методу правового регулювання, який, на її думку, становить особливий юридичний режим регулювання і є характеристикою змісту об'єктивного права, та утворення галузей системи законодавства за рахунок особливостей предмета правового регулювання – суспільних відносин [28, с. 9]. Важко погодитися з такою думкою, обґрунтування якої зосереджується виключно на досить штучному розмежуванні права та законодавства як змісту та форми об'єктивного права [21, с. 29]. Окрім цього, необхідно зазначити правильність висловленої в літературі позиції про наукову некоректність отождоження метода правового регулювання через його широке тлумачення з юридичним режимом правового регулювання [29, с. 32-35].

Грунтовну розробку проблеми правового режиму проведено Е.Ф. Шамсумовою, яка вбачає у правовому режимі особливий порядок законодавчого врегулювання діяльності суб'єктів права у різноманітних сферах суспільних відносин або на визначених об'єктах [30, с. 71-72].

Варто погодитися з думкою А.С. Спаського про те, що правовий режим повинен відображати специфіку (атмосферу) правового впливу, в якій існують інші елементи правової системи, бути правовою формою їх функціонування [31, с. 30].

Змістовно правовий режим утворюють елементи, які постійно задіяні у розкритті регуляторної сутності права. Без сумніву, такими елементами є: 1) об'єктивована сфера дії права – визначена у соціальному просторі сукупність суспільних відносин, які становлять предмет правового регулювання; 2) системний, взаємообумовлений логічними зв'язками набір способів, прийомів регуляторної дії права на визначену сукупність суспільних відносин – метод правового регулювання; 3) певний соціально-значущий результат дії права, яким є мета правового регулювання [21, с. 30].

Правовий режим пронизує наскрізь матерію права, формуючи його систему та визначаючи у її

складі певні нормативні утворення із системними ознаками – галузі, підгалузі, інститути, субінститути.

Отже, правовий режим є доктринальною категорією, яка визначає інституціонально-функціональну природу правової матерії, змістовно включає предмет, метод та мету правового регулювання, виконуючи визначальну роль у побудові системи права, у правовстановленні та правореалізації, характеризуючи право як нормативно-інституційований соціальний регулятор.

Таким чином, сутнісні ознаки процесуальних галузей права визначає їх правовий режим, який органічно поєднує лише йому властиві предмет, метод, мету правового регулювання.

Правовий режим процесуальних галузей права дозволяє визначити їх види у цілісній системі права України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право. – М., 1972. – 240 с.
2. Горшенев В. М., Дружков П. С. О системе процессуального права в советском государстве // Вопросы правоведения. – Новосибирск, 1970. – Вып. 5. – С. 18
3. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. / Под ред. В.М. Горшенева, П.Е. Недбайло. – М., 1976. – 279 с.
4. Процессуальные нормы и отношения в советском праве. / Под ред. И.А. Галагана. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного ун-та, 1985. – 208 с.
5. Бахрах Д. Н. Юридический процесс и административное судопроизводство // Журнал российского права. – 2000. – № 9. – С. 6-17.
6. Скакун О.Ф. Теория права і держави: Підручник. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
7. Крестовська М.Н., Матвєєва Л.Г. Теория держави і права: Елементарний курс. – Х.: ТОВ «Одісей», 2007. – 432 с.
8. Загальна теория держави і права. / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х., 2009. – 572 с.
9. Философский словарь. – М., 1986. – 590 с.
10. Рабінович П.М. Система права. // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр.еникл.», 1998. – Т. 5: П-С. – 2003. – С. 488.
11. Алексєєв С.С. Общая теория права. – М., 1981. – Т. 2. – 354 с.
12. Теория государства и права. – М., 1977. – 472 с.
13. Теория государства и права. – М., 1980. – 430 с.
14. Теория государства и права. – М., 1985. – 480 с.
15. Гревцов Ю. И. Проблемы теории правового отношения. – Л., 1981. – 82 с.
16. Протасов В. Н. Правоотношение как система. – М., 1991. – 142 с.
17. Алексєєв С. С. Право: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – 712 с.
18. Общая теория государства и права: Академический курс / Отв. ред. М. Н. Марченко. – М., 1998. – Т. 2. – 622 с.
19. Яковлев В.Ф. Отраслевая дифференциация и межотраслевая интеграция как основы системы законодательства / В.Ф. Яковлев // Правоведение. – 1975. – № 1. – С. 16-22.
20. Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність) / О.І. Ющик. – К.: Оріяни, 2002. – 112 с.
21. Богуцький П. П. Військове право в системі права України: дис. ... канд. наук: 12.00.01. – Одеса, 2009. – 196 с.
22. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: учебн. для юрид. вузов и фак. / В.С. Нерсесянц. – М.: Издат. гр. НОРМА-ИНФРА – М., 1999. – 552 с.

23. Сурилов А.В. Теория государства и права : учеб. пособ. / А.В. Сурилов. – К.: О.: Вища шк., 1989. – 439 с.

24. Алексеев С. С. Теория права. 2-е изд., стер – Харьков: БЕК, 1994. – 223 с.

25. Исаков В.Б. Правовые режимы и их совершенствование. XXVII съезд КПСС и развитие теории права / В.Б. Исаков. – Свердловск, 1982. – С. 35-39.

26. Скаун О.Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник . – Х. : Еспада, 2006. – 840 с.

27. Оборотов Ю.М. Теория держави і права (прагматичний курс) : экзамен. довідник. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 348 с.

28. Лисенкова О.С. Система законодавства України: Структурно-функціональна характеристика: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / ІДП НАНУ. – К., 2001. – 17 с.

29. Клименко К. Историко-філософські та правові основи методології правового регулювання суспільних правовідносин // Право України. – 2007. – № 3. – С. 32-35.

30. Шамсумова Э.Ф. Правовые режимы (теоретический аспект). – Екатеринбург, 2001. – 213 с.

31. Спаський А. Категорія «правовий режим»: підходи до інтерпретації // Право України. – 2008. – № 4. – С. 27-30.